

ارائه مدلی برای توسعه پایدار بوم گردی عشایری (مورد مطالعه: عشایر استان کرمانشاه)

نادر نادری* - دانشیار، گروه مدیریت و کارآفرینی، دانشکده اقتصاد و حسابداری، دانشگاه رازی، کرمانشاه، ایران.
مهتاب ژیان - دانشجوی دکتری، گروه مدیریت و کارآفرینی، دانشکده اقتصاد و حسابداری، دانشگاه رازی، کرمانشاه، ایران.
احسان خسروی - استادیار، گروه مدیریت و کارآفرینی، دانشکده اقتصاد و حسابداری، دانشگاه رازی، کرمانشاه، ایران.

تاریخ دریافت: ۱۸ آبان ۱۴۰۳

تاریخ پذیرش: ۰۷ دی ۱۴۰۳

چکیده

مقدمه: بوم گردی عشایری از اشکال گردشگری پایدار، با ارائه منبع جایگزین معیشت به جامعه بومی منجر به حفاظت از محیط زیست و ایجاد منافع اجتماعی و اقتصادی برای جوامع محلی می شود.

هدف پژوهش: این پژوهش با هدف ارائه مدلی برای توسعه پایدار بوم گردی عشایری در استان کرمانشاه انجام شد.

روش شناسی تحقیق: در این پژوهش از رویکرد آمیخته (کیفی-کمی) از نوع اکتشافی استفاده شد. جامعه هدف در فاز کیفی شامل کارشناسان ارشد و مدیران سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری و سازمان امور عشایری استان کرمانشاه بودند که بعد از انجام مصاحبه با ده نفر اشباع نظری حاصل شد. پس از شناسایی محورهای اصلی؛ در فاز کمی، پرسشنامه ای تهیه شد و با استفاده از روش نمونه گیری طبقه ای با انتساب متناسب از میان جامعه آماری که شامل کارکنان و کارشناسان دو سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و سازمان امور عشایری استان کرمانشاه، بین ۱۴۸ نفر توزیع شد.

قلمرو جغرافیایی پژوهش: قلمرو مورد مطالعه این پژوهش عشایر استان کرمانشاه بوده است.

یافته ها و بحث: محورهای اصلی شناسایی شده در فاز کیفی شامل بهره گیری از پتانسیل های طبیعی منطقه، بهره گیری از امکانات، عوامل اجتماعی-فرهنگی، عوامل آموزشی و ترویجی، سیاست گذاری ها و رشد اقتصادی و درآمدی بود. در فاز کمی میانگین متغیرها حدود ۳/۴۵ تا ۴/۱۸ بود که نشان می دهد وضعیت متغیرها از متوسط تا خوب متغیر است. نتایج بخش تحلیل عاملی ضمن تأیید برآزش مدل نشان داد که بهره گیری از امکانات، سیاست گذاری ها، عوامل اجتماعی-فرهنگی و رشد اقتصادی و درآمدی، بهره گیری از پتانسیل های طبیعی منطقه، و عوامل آموزشی و ترویجی به ترتیب با بار عاملی ۰/۶۵، ۰/۶۳، ۰/۵۸، ۰/۵۷، ۰/۵۹ و ۰/۶۲. بیشترین اهمیت را به ترتیب در تبیین مدل توسعه پایدار بوم گردی عشایری داشتند و می توانند این مدل را تبیین نمایند.

نتایج: با این باور که افزایش توان اقتصادی، حفظ منابع زیست محیطی و حفاظت از میراث فرهنگی-اجتماعی سنگ بنای شکل گیری گردشگری پایدار است که رسالت اصلی آن دستیابی به توسعه پایدار است؛ بوم گردی های عشایری یکی از مهم ترین حوزه های این رویکرد است. بر این اساس پژوهش حاضر با ارائه مدلی، مسیرهای اصلی توسعه بوم گردی های عشایری در استان کرمانشاه را شناسایی کرده است. بنابراین نتایج حاصل از این پژوهش می تواند مبنای تصمیم گیری سیاست گذاران برای دستیابی به توسعه پایدار بوم گردی های عشایری باشد.

کلیدواژه ها: توسعه پایدار، بوم گردی، گردشگری پایدار، عشایر، استان کرمانشاه.

مقدمه

بوم‌گردی به عنوان یکی از اجزای توسعه گردشگری در دهه ۱۹۸۰ در پاسخ به این دیدگاه که گردشگری انبوه و متراکم برای مقاصد مضر است، پدیدار شد (Mondino & Beery, 2019: 108). پیش‌بینی می‌شود بوم‌گردی، نتایج مثبت زیست‌محیطی، اقتصادی و اجتماعی-فرهنگی گردشگری را افزایش دهد. بوم‌گردی به سرعت به عنوان شکلی از توسعه گردشگری جایگزین که اهداف دوگانه حفاظت و توسعه پایدار را پیش می‌برد، محبوبیت پیدا کرد (Jamaliah & Poweel, 2018: 520). اصطلاح بوم‌گردی به صورت‌های مختلفی در ادبیات تعریف شده است. طبق گفته Ceballos-Lascurain بوم‌گردی به معنای سفر به مناطق طبیعی نسبتاً دست نخورده یا آلوده نشده، با هدف خاص مطالعه، تحسین و لذت بردن از مناظر و گیاهان و جانوران وحشی آن و همچنین هرگونه مظاهر فرهنگی موجود (چه در گذشته و چه در حال حاضر) در این مناطق می‌باشد (سبالوس لاسکورین، ۱۹۸۷: ۲۵). به عنوان یک تعریف اولیه از بوم‌گردی، توضیح سبالوس لاسکورین را می‌توان به دلیل نادیده گرفتن مشارکت‌های حفاظتی و اقتصادی بوم‌گردی، مورد انتقاد قرار داد. از سوی دیگر، انجمن بین‌المللی بوم‌گردی^۱ (2018) بوم‌گردی را سفری مسئولانه به مناطق طبیعی با هدف حفظ محیط‌زیست، حفظ رفاه مردم محلی و آموزش گردشگران توصیف کرد. با این حال، علی‌رغم وجود توصیفات بسیاری از بوم‌گردی، همه آنها دارای یک ویژگی مشترک در ترکیب طبیعت، حفاظت، آموزش و توسعه محلی هستند. افزایش منافع اقتصادی از بخش گردشگری در عین حفظ پایداری اکولوژیکی و حفظ میراث فرهنگی-اجتماعی یک چالش همیشگی کشورهای در حال توسعه است. مطالعات زیادی مزیت‌های بوم‌گردی اقتصادی را پیشنهاد کردند (Wondirad et al., 2020: 1).

بوم‌گردی، اصطلاحی است که در سال‌های اخیر در سطح گردشگری کشور نیز مرسوم گردیده است و در زمره یکی از مهم‌ترین ریشه‌های توسعه گردشگری قرار می‌گیرد و به‌عنوان رهیافتی اساسی در گفتمان‌های مسلط در گردشگری مطرح شده است. در این رهیافت گردشگر با اقامت در مکان‌هایی که با مشخصات و شاخصه بومی و محلی و منتج از محیط و رعایت محیط‌زیست و احترام به محیط‌زیست با لذت بردن از سفر و کسب تجربه‌ای جدید، تعریفی نو ارائه می‌دهد (شجاعی‌فرد و شکور، ۱۳۹۹: ۲). از سوی دیگر، بوم‌گردی به طور مکرر به عنوان یک جایگزین پایدار برای گردشگری انبوه که توسعه پایدار، توانمندسازی جامعه و حفاظت از محیط‌زیست را ایجاد می‌کند، ترویج شده است (Wondirad et al., 2020: 2). به طور خاص، بوم‌گردی به عنوان یک ابزار توسعه پایدار برای کشورهای در حال توسعه که دارای منابع طبیعی و فرهنگی غنی هستند در نظر گرفته می‌شود (Cobbinah et al., 2017: 35).

یک مدل جامع از بوم‌گردی شامل ویژگی‌های پایداری است که از ارتقای محیطی حمایت می‌کند و شامل هر دو بعد محیطی و اجتماعی و فرهنگی است. از نظر مفهومی، خط باریکی بین بوم‌گردی و گردشگری پایدار وجود دارد. بوم‌گردی مفهومی است که توسط تقاضا از سوی گردشگران هدایت می‌شود، در حالی که گردشگری پایدار شامل اقداماتی برای حفظ محیط‌زیست از سمت عرضه، به معنی ارائه‌دهندگان خدمات گردشگری است (Khanra et al., 2021: 2). با این حال، صنعت گردشگری با رایج کردن اصطلاح «بوم‌گردی» برای برچسب زدن به پیشنهاد خود به عنوان اکتشاف در مناطق حساس به محیط‌زیست، مرز را محو کرده است. بنابراین، بوم‌گردی اغلب به عنوان بخشی از تلاش‌های صنعت گردشگری برای تقویت گردشگری پایدار در نظر گرفته می‌شود. به طور کلی، بوم‌گردها به دنبال درک عمیق و نتایج تحول‌آفرین از بازدید از یک جاذبه هستند و از این رو، انتظار می‌رود که آنها نگران حفاظت از محیط اطراف جاذبه باشند. با این حال، تحقیقات قبلی نشان داده است که بسیاری از گردشگران در برابر تغییرات مورد نیاز در رفتار مصرف‌مهمان‌ناواری که می‌تواند از محیط‌زیست محافظت کند، مقاومت می‌کنند (Xu et al., 2023: 2978). بوم‌گردی به مثابه ابزاری موثر برای حفاظت از تنوع زیستی و احیای محیط‌زیست، آشنایی مهمانان با فرهنگ و جامعه میزبان محلی، تأمین معیشت و حفظ فرهنگ بومی، ارتقای توانایی جوامع بومی و محلی و منبع فرصت‌های یادگیری، رشد شخصی و افزایش عزت نفس، عدالت اجتماعی و تغییر نگرش جامعه محلی نسبت به گردشگری و نموده‌های بومی شناخته می‌شود (Mehta., 2007: 415). بنابراین بوم‌گردی با توسعه پایدار ارتباط نزدیکی دارد؛ زیرا فعالیت‌های بوم‌گردی با محیط‌زیست طبیعی، میراث تاریخی و الگوهای فرهنگی این مناطق در ارتباط است (Timothy & Teye., 2009: 35).

درواقع هدف اصلی از ایجاد و توسعه بوم‌گردی دارای هویت و ساختار بومی، دستیابی به توسعه پایدار با ساماندهی و ارائه خدمات به گردشگران و طبیعت‌گردان است. اما باید توجه داشت بوم‌گردی فقط از نظر اقامتی اهمیت ندارند؛ زیرا در آن‌ها اقدامات متنوعی انجام می‌شود.

¹- Ecotourism

²-The International Ecotourism Society

لذا، از شالوده‌های اساسی که در بوم‌گردی باید مورد ملاحظه دقیق قرار گیرد، شراکت و همکاری جامعه محلی در تمام اقدامات مربوط به این نوع از کسب‌وکارهاست (Hawkins., 2004: 219-244).

یکی از مواردی که می‌تواند هدف بوم‌گردی قرار بگیرد، مناطق عشایری است. بوم‌گردی عشایری در طی چندسال اخیر در سطح جهان بعنوان یکی از زیرشاخه‌های گردشگری مطرح شده است. در ایران نیز، جامعه عشایری بعنوان سومین جامعه در کنار جامعه شهری و روستایی مطرح شده است و دارای ویژگی‌های خاص معیشتی و فرهنگی هستند و با توجه به غنای فرهنگی و محیطی موفقیت‌های زیادی را برای بوم‌گردی دارا هستند (عباسی و نظری‌زاده دهکردی، ۱۴۰۱: ۷۸). مطالعات همچنین نشان داده‌اند که با مدیریت و توسعه بوم‌گردی در محیط‌های روستایی و عشایری می‌توان از طریق ایجاد اشتغال و بهبود وضع مالی بهره‌برداران، فشار وارده بر منابع طبیعی را کاهش داده و از تخریب منابع آب، خاک و پوشش گیاهی جلوگیری کرد و فرسایش را کاهش داد. همچنین توسعه فعالیت‌های بوم‌گردی می‌تواند پیامدهای منفی از جمله ازدیاد فشار بر منابع طبیعی، تسهیلات و امکانات زیربنایی، آشفستگی اجتماعی، آسیب به سنت‌های فرهنگی و آلودگی بصری و صوتی را کاهش دهد (مفیدی‌چلان، ۱۳۹۹: ۱). در نگاه کلی گردشگری و بوم‌گردی عشایری به دلیل وابستگی به ریشه‌های سنتی و محلی، در حال گسترش است. از طرف دیگر با توجه به ماهیت آن، یکی از پایدارترین راهکارها در راستای توسعه پایدار جوامع عشایر است که ضمن پایداری محیط‌زیست، می‌تواند مزایای متعدد اقتصادی را برای جامعه عشایر به همراه داشته باشد (صیدایی و صادقی، ۱۴۰۲: ۲۷؛ شمس‌الدینی و همکاران، ۱۴۰۳: ۲۹).

بوم‌گردی عشایری به نوعی از گردشگری اطلاق می‌شود که در آن، گردشگران به مناطق عشایری سفر می‌کنند تا با شیوه زندگی سنتی و منحصر به فرد این جوامع آشنا شوند. این نوع گردشگری نه تنها فرصتی برای معرفی فرهنگ و سبک زندگی عشایر فراهم می‌آورد، بلکه باعث افزایش و تنوع درآمدی این جوامع نیز می‌شود. عشایر با داشتن ارتباط نزدیک و سنتی با طبیعت، به عنوان نگهبانان واقعی منابع طبیعی و محیط‌زیست شناخته می‌شوند و بوم‌گردی عشایری می‌تواند به عنوان ابزاری برای ترویج گردشگری مسئولانه و پایدار عمل کند. همچنین، بوم‌گردی عشایری می‌تواند به کاهش فشار بر منابع طبیعی، حفاظت از اکوسیستم‌ها و گسترش فعالیت‌های اقتصادی پایدار در جوامع عشایری کمک کند. این نوع گردشگری، با توجه به ویژگی‌های خاص مناطق عشایری، مانند زندگی در چادرهای سیاه‌چادر، دامداری، کشاورزی سنتی و روابط اجتماعی خاص، می‌تواند به عنوان یک مدل گردشگری پایدار در ایران و بسیاری از کشورهای دیگر با جوامع عشایری معرفی شود. این رویکرد نه تنها از نظر اقتصادی مفید است بلکه به حفظ تنوع زیستی و محیط‌زیست نیز کمک می‌کند. در این بین، عشایر استان کرمانشاه دارای پیشینه طولانی در غرب کشور هستند و همواره نقش مهمی را در مناسبات سیاسی، منطقه‌ای و اقتصادی ایفا کرده‌اند. عشایر استان با توجه به پتانسیل‌های فرهنگی، طبیعی و تاریخی که دارند می‌توانند هدف بوم‌گردی باشند. توسعه بوم‌گردی عشایری در استان کرمانشاه به دلیل ویژگی‌های خاص و منحصر به فرد این جامعه در زمینه‌های فرهنگی، طبیعی و اجتماعی شایان توجه است. عشایر استان کرمانشاه دارای سبک زندگی ویژه‌ای هستند که با محیط‌زیست و منابع طبیعی به طور عمیق و سنتی پیوند دارند. این جوامع به واسطه سبک زندگی کوچ‌نشین خود، ارتباط نزدیک‌تری با طبیعت و منابع زیستی دارند و از آنجایی که به حفظ این منابع و منابع فرهنگی خود اهمیت می‌دهند، می‌توانند به عنوان پیشگامان توسعه پایدار در زمینه بوم‌گردی عمل کنند. از سوی دیگر، استان کرمانشاه با داشتن جاذبه‌های طبیعی متنوع از جمله مناطق کوهستانی، جنگلی، منابع آبی و تاریخیچه فرهنگی غنی، بستر مناسبی برای توسعه بوم‌گردی عشایری فراهم کرده است. این پتانسیل‌ها در کنار ویژگی‌های خاص عشایر می‌تواند به یک مدل گردشگری پایدار تبدیل شود که نه تنها به حفظ محیط‌زیست و منابع طبیعی کمک می‌کند، بلکه باعث ایجاد اشتغال، تقویت اقتصاد محلی و حفظ هویت فرهنگی خواهد شد. بنابراین، این مطالعه نه تنها به دلیل حضور عشایر در، بلکه به دلیل توانمندی‌های منحصر به فرد جامعه عشایری استان کرمانشاه در پیوند با محیط‌زیست و منابع طبیعی، پتانسیل‌های گردشگری آن و از طرف دیگر توانایی گردشگری عشایری در افزایش و تنوع درآمد با توجه به زندگی معیشتی عشایر انجام شده است.

این مطالعه با هدف ارائه مدلی برای توسعه پایدار بوم‌گردی عشایری در استان کرمانشاه انجام شده است. با توجه به پتانسیل‌های طبیعی، فرهنگی و اجتماعی قابل توجه جامعه عشایری این استان، و همچنین اهمیت روزافزون بوم‌گردی به عنوان یک ابزار توسعه پایدار، ضرورت انجام این تحقیق احساس شد. با توجه به چالش‌هایی که در حفظ منابع طبیعی و محیط‌زیست در مناطق عشایری وجود دارد و همچنین کمبود مدل‌های جامع برای توسعه بوم‌گردی در این مناطق، این مطالعه تلاش دارد تا با شناسایی عوامل مؤثر بر توسعه پایدار بوم‌گردی، راهکارهایی برای کاهش تخریب منابع طبیعی، افزایش اشتغال و بهبود وضعیت اقتصادی و اجتماعی جامعه عشایری ارائه دهد. همچنین این پژوهش قصد دارد تا با توجه به اهمیت حفظ فرهنگ و سنت‌های بومی، به ترویج گردشگری مسئولانه و پایدار در مناطق عشایری کمک کند و در نهایت، به

مدل‌سازی توسعه‌ای پایدار و سازگار با محیط‌زیست در این جوامع به‌درازد. با این حال طبق جست‌وجوی انجام شده تاکنون هیچ مطالعه‌ای به‌ارایه مدلی برای توسعه پایدار بوم‌گردی عشایری با استفاده از رویکرد آمیخته نپرداخته است و این مطالعه برای اولین بار به بررسی توسعه پایدار بوم‌گردی عشایری با این رویکرد در عشایر استان کرمانشاه می‌پردازد. نتایج این مطالعه ضمن پر کردن شکاف تحقیقاتی، می‌تواند مدلی جامع برای توسعه پایدار بوم‌گردی عشایری ارائه دهد و به توسعه پایدار کمک نماید.

بر اساس بررسی‌های صورت گرفته در زمینه موضوع مورد مطالعه پژوهش‌هایی انجام شده است؛ یافته‌های پژوهش لهونیان و همکاران (۱۴۰۲) با عنوان تحلیلی بر شرایط توسعه و عملکرد اثربخش اقامتگاه‌های بوم‌گردی در نواحی روستایی پیرامون تالاب زریوار شهرستان مریوان، نشان‌دهنده آن است ضعف برنامه‌ریزی، سیاست‌گذاری و مدیریتی (در هر دو عرصه گردشگری و توسعه اقتصادی روستایی) اثرگذارترین مؤلفه در توسعه و عملکرد اثربخش اقامتگاه‌های بوم‌گردی در نواحی روستایی پیرامون تالاب زریوار شهرستان مریوان است. یافته‌های پژوهش سعیدی (۱۴۰۲) نشان داد صنعت گردشگری نقش مهمی در توسعه پایدار جوامع محلی دارد. افزایش بهره‌مندی از سرمایه فرهنگی اقامتگاه‌های بوم‌گردی، نیازمند افزایش سواد فرهنگی و شکل‌گیری فرهنگ بوم‌گردی در کشور است. اقامتگاه‌های بوم‌گردی به‌عنوان یکی از مهم‌ترین بسترهای گردشگری قومی می‌توانند با خودآگاهی قومی و توان‌افزایی جامعه محلی به توسعه پایدار روستایی و عشایری کمک کنند.

مرادی و همکاران (۱۴۰۱) در پژوهشی به ارائه چارچوبی برای توسعه بوم‌گردی روستاهای هدف گردشگری استان کرمانشاه پرداختند. مقوله‌های اصلی مدل به دست آمده شامل: مقوله‌های علی؛ مشارکتی، اقتصادی، جاذبه‌ها و پتانسیل‌های منطقه، سیاست‌گذاری، اجتماعی و فرهنگی، مدیریتی، زیرساخت‌ها، خدمات و تسهیلات بوم‌گردی، و مقوله محوری توسعه بوم‌گردی، مقوله‌های مداخله‌گر: اقتصادی، مدیریتی و آموزشی، مقوله‌های راهبردی: اقتصادی و آموزشی، مقوله‌های پیامدی: پیامدهای مثبت و منفی اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی و زیست‌محیطی، در یک چارچوب پارادایمی، به هم پیوند داده شدند.

عباسی و نظری زاده (۱۴۰۱) پژوهشی را با عنوان واکاوی موانع و تنگناهای توسعه بوم‌گردی عشایری (مورد مطالعه: عشایر استان چهارمحال و بختیاری) انجام دادند و به این نتیجه رسیدند که موانع توسعه بوم‌گردی عشایری عبارتند از: ضعف زیرساخت‌ها، ضعف حمایت‌های دولتی، محدودیت‌های زیست‌محیطی، ضعف سرمایه اجتماعی-فرهنگی و ضعف سازوکار جذب گردشگر است.

انصاری و همکاران (۱۳۹۸) مطالعه‌ای را با عنوان اثر توسعه گردشگری عشایری بر شاخص‌های معیشت پایدار مرتعداران (مطالعه موردی: مناطق عشایری لار، البرز مرکزی) انجام دادند و به این نتیجه رسیدند که پیش از اعمال سیاست‌گذاری جهت توسعه بوم‌گردی، لازم است دیدگاه کارشناسان و بهره‌برداران به هم نزدیک شده و با توجه به آن مدیریت صحیح و اصولی در این بخش اعمال شود.

Setini et al (2021) مطالعه‌ای با عنوان مدل‌های سیاست برای بهبود عملکرد بوم‌گردی برای ایجاد تجربه گردشگری با کیفیت و گردشگری پایدار انجام دادند و نتایج پژوهش نشان داد که بوم‌گردی به عنوان منبع درآمد قادر به حمایت از توسعه اقتصادی و زیرساختی نیست. مشارکت جامعه تأثیر قابل توجهی بر تلاش‌های حفاظتی نداشت. حفاظت تأثیری بر عملکرد بوم‌گردی نداشت. خدمات هیچ تأثیری بر عملکرد گردشگری نداشت. بنابراین، بوم‌گردی به عنوان منبع درآمد، مشارکت جامعه، حفاظت و خدمات به عنوان عوامل موفق در بهبود عملکرد بوم‌گردی از اولویت‌های مدیریت استراتژیک برای ایجاد تجربیات گردشگری با کیفیت و گردشگری پایدار است.

Ghorbani et al (2015) پژوهشی را با عنوان راهبردهای توسعه پایدار بوم‌گردی (مطالعه موردی: تالاب کچی نمکزار، استان خراسان جنوبی ایران) انجام دادند. نتایج نشان داد که فعالیت‌های بوم‌گردی موجود در تالاب با الزامات پایداری همخوانی ندارد و تالاب کچی نمکزار با توجه به استراتژی‌های مدیریتی فعلی خود از وضعیت ناپایداری برخوردار است، اما اگر مسئولان فرصت‌ها و نقاط قوت آن را بیشتر مورد توجه قرار دهند، می‌تواند تأثیرات مثبتی در توسعه استراتژی‌های پایدار برای افزایش فعالیت‌های بوم‌گردی در منطقه و کاهش اثرات نامطلوب بر محیط‌زیست داشته باشد.

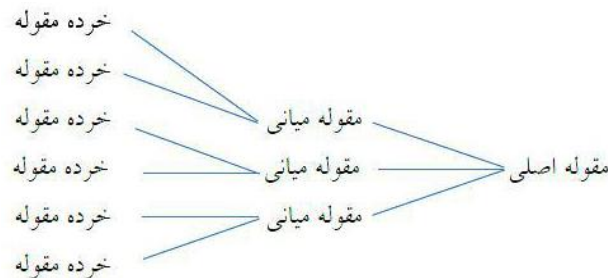
Wight (2010) مطالعه‌ای را با عنوان حمایت از اصول توسعه پایدار در گردشگری و بوم‌گردی (نقش بالقوه دولت) را انجام دادند. نتایج این مطالعه نشان داد که فعالیت‌های حمایتی شامل برنامه‌ریزی یکپارچه، همکاری و مشارکت، مشاوره عمومی، تحقیق و آموزش فعال، حفاظت از محیط‌زیست؛ مدیریت منابع، تاثیر و بازدیدکنندگان؛ و فعالیت‌های استانداردهای سبز همگی از عواملی هستند که می‌توانند بر روی توسعه پایدار تأثیر داشته باشند.

تحقیقات داخلی و خارجی مختلفی در زمینه بوم‌گردی انجام شده است و برخی از این مطالعات به بوم‌گردی عشایری پرداخته‌اند. با این حال، هیچ یک از این تحقیقات به توسعه مدلی جامع و عملی برای توسعه پایدار بوم‌گردی عشایری نپرداخته‌اند. مطالعه حاضر برای اولین بار با

هدف ارائه یک مدل خاص و کاربردی برای توسعه پایدار بوم‌گردی عشایری در استان کرمانشاه انجام شده است. نتایج این پژوهش می‌تواند در اداره کل امور عشایر استان کرمانشاه، اداره میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری، امور اقتصادی استانداری و جوامع محلی با هدف ارتقای توسعه پایدار بوم‌گردی در مناطق عشایری، حفاظت از منابع طبیعی و فرهنگی، و بهبود وضعیت اقتصادی جوامع عشایری مورد استفاده قرار گیرد. استفاده از این مدل می‌تواند به ویژه در برنامه‌ریزی‌های آتی توسعه گردشگری در این مناطق و همچنین در ایجاد سیاست‌های حمایتی از بوم‌گردی‌های پایدار مؤثر باشد.

روش پژوهش

پژوهش حاضر به لحاظ هدف کاربردی و براساس ماهیت داده‌ها در گروه تحقیقات آمیخته اکتشافی (کیفی- کمی) قرار می‌گیرد. در فاز کیفی از دو روش اسنادی و میدانی برای جمع‌آوری داده‌ها استفاده شد. در روش میدانی برای دستیابی به داده‌های مورد نیاز از مصاحبه‌های عمیق نیمه‌ساختاریافته^۱ بهره گرفته شد. مصاحبه‌های عمیق و نیمه‌ساختارمند، گردآوری داده‌ها با پرسیدن سوالات بازی آغاز شدند که تعدادی از آنها تعیین شده بودند و بعضی از سوالات نیز در جریان مصاحبه با توجه به پاسخ مصاحبه‌شوندگان به سوالات مطرح شدند. در این پژوهش برای تحلیل داده‌ها از روش تحلیل محتوا مبتنی بر استقرا استفاده شده است. بدین ترتیب که همزمان با جمع‌آوری داده‌ها با استفاده از شیوه تحلیل محتوای کیفی مبتنی بر استقرا به تجزیه و تحلیل داده‌ها پرداخته شد. در فرایند تحلیل محتوای مبتنی بر استقرا، در ابتدا با کدگذاری باز مقوله‌های اولیه شناسایی می‌شود. در مراحل بعدی پژوهش این مقولات نیز با یکدیگر مقایسه می‌شوند و تعدادی از آنها که نزدیکی بیشتری دارند، در زیر مجموعه مقولات عام‌تری قرار می‌گیرند. هر یک از این مقولات میانی، معرف یک بخش یا طبقه خاص از موضوع پژوهش است. این مقولات می‌توانند در ارتباط با هم قرار گیرند و در سطح بالاتری از انتزاع، زیر یک مقوله اصلی جمع شوند (توماس^۲ ۲۰۰۶: ۴ به نقل از تبریزی، ۱۳۹۳: ۱۲۶) (شکل ۱).

شکل ۱. فرایند تقسیم‌بندی مقولات در تحلیل محتوای استقرایی (تبریزی، ۱۳۹۳: ۱۲۶)

جامعه هدف این پژوهش در فاز اول شامل کارشناسان ارشد و مدیران دو سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری و سازمان امور عشایری استان کرمانشاه بود و نمونه‌ها به صورت هدفمند و نوع گلوله برفی انتخاب شدند. در این مطالعه اشباع نظری بعد از انجام مصاحبه با ده نفر حاصل گردید؛ یعنی زمانی که داده‌های جدید هیچ بینش و کد تازه‌ای را برای طبقات آشکار نمی‌کرد. زمان انجام هر مصاحبه ۳۰ تا ۵۵ دقیقه طول کشید. برای انجام مصاحبه‌ها، ابتدا با گرفتن وقت قبلی از کارشناسان ارشد و مدیران، مصاحبه‌ها انجام شد و پروتکل مصاحبه از قبل در اختیار مصاحبه‌شوندگان قرار گرفته بودند. برای مصاحبه سؤالاتی در رابطه با توسعه پایدار بوم‌گردی عشایری پرسیده شد. به دنبال انجام مصاحبه‌های اولیه و تجزیه و تحلیل داده‌های به دست آمده، کدگذاری و ایجاد مفاهیم، مقوله‌هایی شکل گرفتند. با در نظر گرفتن این نکته که معیار قضاوت در مورد زمان متوقف کردن نمونه‌گیری نظری، کفایت نظری مقوله‌ها و داده‌هاست. در تحقیقات کیفی برای ارزیابی روایی از مفاهیمی مانند اعتبارپذیری، اعتمادپذیری و تأییدپذیری و انتقال‌پذیری بر اساس روش لینکلن و گوبا (۱۹۸۵) استفاده می‌گردد. در پژوهش حاضر قابلیت اعتبار نتایج با استفاده از تکنیک‌های کنترل‌های اعضا، استفاده از پژوهشگران مختلف در جمع‌آوری و تحلیل داده‌ها و خودبازبینی پژوهشگران مورد ارزیابی قرار گرفتند. برای بررسی کردن تأییدپذیری نتایج حاصل از پژوهش، کلیه یادداشت‌ها، اسناد و مصاحبه‌های ضبط‌شده پس از تحلیل توسط پژوهشگر، مجدداً در اختیار تیم پژوهش و دیگر پژوهشگران قرار گرفت تا تناسب بین داده‌های خام با نتایج حاصل از داده‌ها

^۱-Semi- structured

^۲-Thomas

تأیید گردد. برای اطمینان یافتن از قابلیت انتقال یافته‌های مطالعه، پژوهشگران تلاش کردند تا به‌دقت و با ذکر جزئیات به توصیف شرایط انجام تحقیق بپردازد. برای اعتمادپذیری نیز پژوهشگران در تمام مصاحبه‌ها در تلاش بودند که جستجوکننده متعهدی برای داده‌های مصاحبه‌ها باشد. در بخش کمی، به دنبال جمع‌آوری اطلاعات کیفی، پرسش‌نامه‌ای تدوین شد و متناسب با حجم جامعه آماری که شامل کارکنان و کارشناسان دو سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی (۱۲۰ نفر) و سازمان امور عشایری استان کرمانشاه (۶۵ نفر) بودند، توزیع شد که در این مرحله از روش نمونه‌گیری طبقه‌ای با انتساب متناسب استفاده شد و حجم نمونه بر اساس جدول مورگان به ترتیب ۵۶ و ۹۲ نفر برای هر کدام از سازمان‌ها و در مجموع ۱۴۸ نفر برآورد شد و پرسشنامه نیز بین ۱۴۸ نفر از جامعه آماری توزیع شد. برای بررسی پایایی نیز از ضریب کاپا استفاده شد و میزان توافق به‌دست‌آمده ۰/۸۸ بود که نشان‌دهنده‌ی توافق و پایایی عالی بود و برای بررسی روایی نیز پرسشنامه در اختیار ۲ تن از اعضای هیئت علمی گروه کارآفرینی که دارای فعالیت پژوهشی در زمینه گردشگری بودند قرار گرفت و روایی تأیید شد. برای تجزیه و تحلیل اطلاعات جمع‌آوری‌شده، از دو نرم‌افزار SPSS و AMOS استفاده شد. برای بررسی آمار توصیفی از نرم‌افزار SPSS و برای تحلیل داده‌ها از نرم‌افزار AMOS نسخه ۲۴ استفاده شد.

قلمرو جغرافیایی پژوهش

از گذشته‌های دور عشایر کرد در شمالی‌ترین بخش زاگرس در محدوده استان‌های ذریابجان غربی، کردستان، کرمانشاه و ایلام پراکنده شده‌اند. امروزه برخی از آن‌ها در نواحی دشتی و کوهپایه‌ای منطقه اسکان یافته و یا به صورت نیمه‌کوچنده، رمه‌گردان و یا عشایر کوچنده به سبک زندگی عشایری ادامه می‌دهند. ایلات عشایر استان کرمانشاه شامل: ایل زنگنه، ایل سنجابی، ایل کلهر، ایل گوران، ایل بالوند زردلان، ایل ثلاث باباجانی، ایل زوله، ایل قلخانی، ایل جاف، ایل خزل، ایل کرند، ایل ترکاشوند می‌باشند و طوایف مستقل این استان عبارتند از: طایفه مستقر عثمانوند. و شهرستان‌های عشایرنشین کرمانشاه عبارتند از: اسلام آبادغرب، پاره، ثلاث‌باباجانی، جوانرود، دالاهو، روانسر، سرپل‌ذهاب، سنقر، صحنه، قصرشیرین، کرمانشاه، کنگاور، گیلانغرب، هرسین (صفری‌علی‌اکبری، ۱۴۰۰).

جامعه عشایری استان کرمانشاه شامل ۱۴ هزار خانوار با ۸۰ هزار نفر جمعیت است که ۶/۷ درصد جمعیت عشایری کشور را شامل می‌شوند و یکی از مهم‌ترین ارکان اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی استان کرمانشاه محسوب می‌شوند. در مجموع عشایر کرمانشاه یک میلیون و ۴۱۶ هزار و ۳۸۴ هزار رأس دام سبک و ۹۶ هزار و ۱۷۰ رأس دام سنگین استان را در اختیار دارند که از نظر تعداد دام رتبه چهارم کشور را در اختیار دارند، در حالیکه از نظر جمعیت انسانی رتبه هشتم کشور را دارند و این یعنی دو برابر عشایر کشور دام دارند. عشایر کرمانشاه ۳۰ درصد پروتئین مورد نیاز استان را تأمین می‌کنند و سالانه بیش از ۱۳ هزار تن گوشت قرمز، ۲۷ هزار تن شیر و فرآورده‌های آن، ۱۷۰۰ تن الیاف دامی شامل پشم، کرک و مو و ۹۰۰ تن روغن حیوانی تولید می‌کنند (سازمان امور عشایر ایران، ۱۴۰۳).

محدوده مورد مطالعه در این تحقیق عشایر استان کرمانشاه می‌باشند که هر کدام در پهنه جغرافیایی خاصی از این استان پراکنده شده‌اند. در حال حاضر بوم‌گردی تخصصی عشایری در استان کرمانشاه وجود ندارد و آنچه به عنوان بوم‌گردی عشایری وجود دارد بیشتر در کنار بوم‌گردی‌های روستایی مجوز فعالیت برای بوم‌گردی عشایری دریافت کرده‌اند. از مهم‌ترین مناطق مستعد بوم‌گردی عشایری می‌توان به میاندار قروتک، گلین، شیوه‌سر، زردویی، دربند استخوان، سیاهانه و سراب کاشنبه و... اشاره کرد (مصاحبه حضوری با کارشناسان و مدیران سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری و سازمان امور عشایری استان کرمانشاه، ۱۴۰۳).

یافته‌ها و بحث

در فاز اول و بخش کیفی بعد از مصاحبه با ۱۰ نفر از افراد اشباع نظری صورت گرفت. مصاحبه‌ها با تعیین وقت قبلی صورت گرفت و در همان جلسه با کسب اجازه صدای افراد ضبط شد و بعد از مصاحبه در نرم‌افزار ورد تایپ شد. داده‌ها با استفاده از تحلیل محتوای کیفی استقرایی، ابتدا به صورت کدگذاری باز و اولیه مفهوم‌سازی شده، در این مرحله کل محتوای پیام‌های حاصل از مصاحبه‌ها، پس از پیاده‌سازی در نرم‌افزار ورد، چندین بار خط به خط مورد بازخوانی و تجزیه قرار گرفت و واحدهای معنایی به صورت جملاتی از بیانات و متون مصاحبه‌ها مشخص شد و کدهای اولیه از آنها استخراج گردید و سپس به منظور منظم و منسجم کردن داده‌های به‌دست آمده، داده‌های کدگذاری شده، با یکدیگر مقایسه شدند و با ادغام موارد مشابه، طبقاتی با مفاهیم جدید ایجاد گردید. در این مطالعه ۴۰ مفهوم به دست آمدند (جدول ۱). در مرحله‌ی بعدی، مفاهیم مشابهی که در کدگذاری باز به دست آمدند، نهایتاً بر اساس تحلیل محتوا در کدگذاری محوری طبقه‌بندی شدند. بر اساس نتایج

به‌دست‌آمده در این جدول، کدهای محوری اصلی شامل بهره‌گیری از پتانسیل‌های طبیعی، بهره‌گیری از امکانات، عوامل اجتماعی-فرهنگی، عوامل آموزشی و ترویجی، سیاست‌گذاری‌ها و رشد اقتصادی و درآمدی بود. مشخصات دموگرافیک افراد شرکت‌کننده در مطالعه به این صورت زیر بود که از ۱۰ نفر مورد مصاحبه ۸ نفر مرد (۸۰ درصد) و ۲ نفر زن (۲۰ درصد) بودند. همچنین تمامی افراد مورد مطالعه دارای مدرک تحصیلی کارشناسی ارشد و بالاتر بودند. و دارای ۱۵-۲۷ سال سابقه کار در سازمان‌های موردنظر بودند.

جدول ۱. مفهوم‌سازی و ایجاد طبقات گسترده حاصل از داده‌های پژوهش

فرآوانی	خرده مقوله	مقوله میانی	مقوله اصلی
۶	حفظ منابع طبیعی و حیات‌وحش مناطق و جلوگیری از تخریب آنها توسط بوم‌گردان و عشایران منطقه	بهره‌گیری از پتانسیل‌های طبیعی	مقوله اصلی
۹	جلوگیری از شکار در منطقه توسط بوم‌گردان و عشایران منطقه		
۹	بهره‌گیری از فلور و فون منطقه و تلاش برای از بین نرفتن آنها در مناطق عشایری		
۸	بهبود زیرساخت‌هایی از قبیل مراکز مراقبت سلامت، حمل و نقل و سیستم مدیریت زباله‌ها با رعایت کمترین تداخل در بافت طبیعی مناطق		
۹	توسعه دادن فعالیت‌های اطلاع‌رسانی در صدا و سیما و ... در راستای معرفی جذابیت‌ها توسط سازمان‌های متولی	بهره‌گیری از امکانات	
۸	نصب تابلو و توزیع بروشور در زمینه ممنوعیت برپایی آتش، قطع درختان، علائم راهنمایی و رعایت بهداشت در مناطق عشایری		
۹	ارتقای تنوع و خلاقیت در تولید فرآوری محصولات عشایری		
۸	ارتقا فعالیت‌های مربوط به میز گردشگری جامعه بنیاد در ادراه کل امور عشایری		
۹	نظارت سازمان‌های متولی جهت جلوگیری از تخریب محیط‌زیست توسط بومگردی‌های محلی و غیررسمی		
۶	تامین همه سفارشات و کالاهای مصرفی بوم‌گردان از جامعه عشایری		
۷	معرفی و جهت‌دهی به بوم‌گردان برای مشاهده‌ی تمامی پتانسیل‌های مناطق عشایری همانند چادرها، اقامت‌گاه‌ها، طبیعت منطقه و ...		
۵	تدوین و اجرای برنامه‌های بازاریابی جهت جذب گردشگران داخلی و خارجی		
۸	اصلاح دیدگاه در مورد ناامن بودن و خطرناک بودن مناطق عشایری		
۹	بهره‌گیری از قدرت رسانه‌ها و شبکه‌های اجتماعی		
۶	استفاده از سیاه چادرها و سایر سکونت‌گاه‌های عشایری بعنوان اقامت‌گاه‌ها		
۱۰	استفاده از ملزومات، تجهیزات و تزئینات بومی خاص زندگی عشایران		
۱۲	ارتقای رفتارهای زیست‌محیطی بین بوم‌گردان محلی و غیرمحلی	عوامل اجتماعی-	
۱۴	در نظر گرفتن تعداد و فرهنگ بوم‌گردها به‌منظور حفظ محیط‌زیست و فرهنگ خاص عشایر	فرهنگی	
۱۲	بهبود سیستم ایلپاتی جهت حفظ فرهنگ عشایری		

توسعه پایدار بوم‌گردی عشایری

کاهش تعارضات بوم‌گردی‌ها با جامعه عشایری از طریق جذب و استخدام آن‌ها	۱۰
کاهش تنش در فعالیت‌های بوم‌گردی از طریق زمینه‌سازی برای تاسیس بوم‌گردی‌های خانوادگی	۹
ثبت دانش بومی و سنتی عشایری	۸
برپایی و احیای جشنواره‌های خاص عشایران در بخش غذا، موسیقی، دام و ...	۸
بهره‌گیری از سبک زندگی کوچ‌نشینی و نیمه‌کوچ‌نشینی مناطق عشایری	۶
بهره‌گیری از بازی‌ها و غذاهای سنتی در راستای معرفی کردن مناطق عشایری	۹
بهره‌گیری از عناصر فرهنگی زندگی عشایری	۱۲
تربیت افراد متخصص از جامعه عشایری با داشتن نگرش به توسعه پایدار برای راه‌اندازی بوم‌گردی	۹
برگزار کردن کنفرانس‌های ملی و بین‌المللی در راستای توسعه پایدار بوم‌گردی عشایری	۸
تلاش برای افزایش دانش و بینش عشایران در راستای تعلق داشتن منطقه به آن‌ها و تلاش برای حفظ آن	۹
توسعه دادن مفهوم بوم‌گردی عشایری برای دانشجویان و پژوهشگران رشته‌های جامعه‌شناسی، کارآفرینی و دیگر علوم انسانی مرتبط	۱۰
در نظر گرفتن معیارها و رویه‌های قانونی محیط‌زیستی برای بوم‌گردی عشایری	۱۲
حمایت‌های دولت از عشایران از طریق دادن تسهیلات ارزان	۱۲
انجام برنامه‌ریزی‌های راهبردی و عملیاتی توسط سازمان‌های مرتبط در راستای توسعه بوم‌گردی عشایری پایدار	۱۰
ایجاد مرکز برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری توسعه پایدار گردشگری عشایری در استان	۱۲
ایجاد مدیریت گردشگری در بخش بوم‌گردی به منظور بهبود و تسریع امور مربوط به بوم‌گردی‌ها	۱۰
افزایش درآمد و ادامه تلاش آن‌ها برای تداوم سبک زندگی عشایری	۷
افزایش سرمایه‌گذاری توسط دولت و کارآفرینان بخش خصوصی برای توسعه پایدار بوم‌گردی عشایری	۸
افزایش اشتغال و درآمد برای جوانان و زنان عشایری و دوری از تبعیض جنسیتی	۹
تنوع معیشتی و افزایش درآمد عشایران	۶
استفاده از درآمدهای بوم‌گردی برای تأمین برخی نهادهای دامی و آسیب کمتر به محیط‌زیست	۷

(منبع: یافته‌های پژوهش)

در بخش کمی پرسشنامه‌ها بین ۱۴۸ نفر توزیع شدند، اما ۱۸ پرسشنامه به دلیل مخدوش بودن و پاسخ‌گویی نامتعارف کنار گذاشته شد و در نهایت تحلیل‌ها با ۱۳۰ پرسشنامه ادامه پیدا کرد. نتایج بخش توصیفی نشان داد که میانگین سنی افراد مورد مطالعه $36/41 \pm 8/71$ سال بود. از این تعداد، ۹۶ نفر مرد (۷۴ درصد) و ۳۴ نفر زن (۲۶ درصد) بودند. ۶۵ نفر از افراد مورد مطالعه تحصیلات کارشناسی، ۴۵ نفر کارشناسی ارشد و ۲۰ نفر دانشجوی دکترا و دکترا بودند.

به دنبال شناسایی مؤلفه‌ها، پرسش‌نامه‌هایی بر اساس کدها و بر اساس طیف لیکرت طراحی شد و بین ۱۰۱ نفر اعضای غیر از جامعه هدف توزیع شدند. برای بررسی روایی هر یک از گویه‌های هر مؤلفه از تحلیل عاملی مرتبه اول استفاده شد و نتایج نشان داد که مقادیر واریانس استخراجی برای تمامی گویه‌های هر مؤلفه بزرگ‌تر از ۰/۵۰ بود و میزان C.R نیز بزرگ‌تر از ۱/۶۹ بود. بنابراین هیچ سوآلی حذف نشد. برای بررسی پایایی از آلفای کرونباخ استفاده شد و نتایج برای تمامی مؤلفه‌ها نشان داد که پایایی بزرگ‌تر از ۰/۷۰ بود که تأییدکننده‌ی پایایی پرسش‌نامه برای هر مؤلفه است.

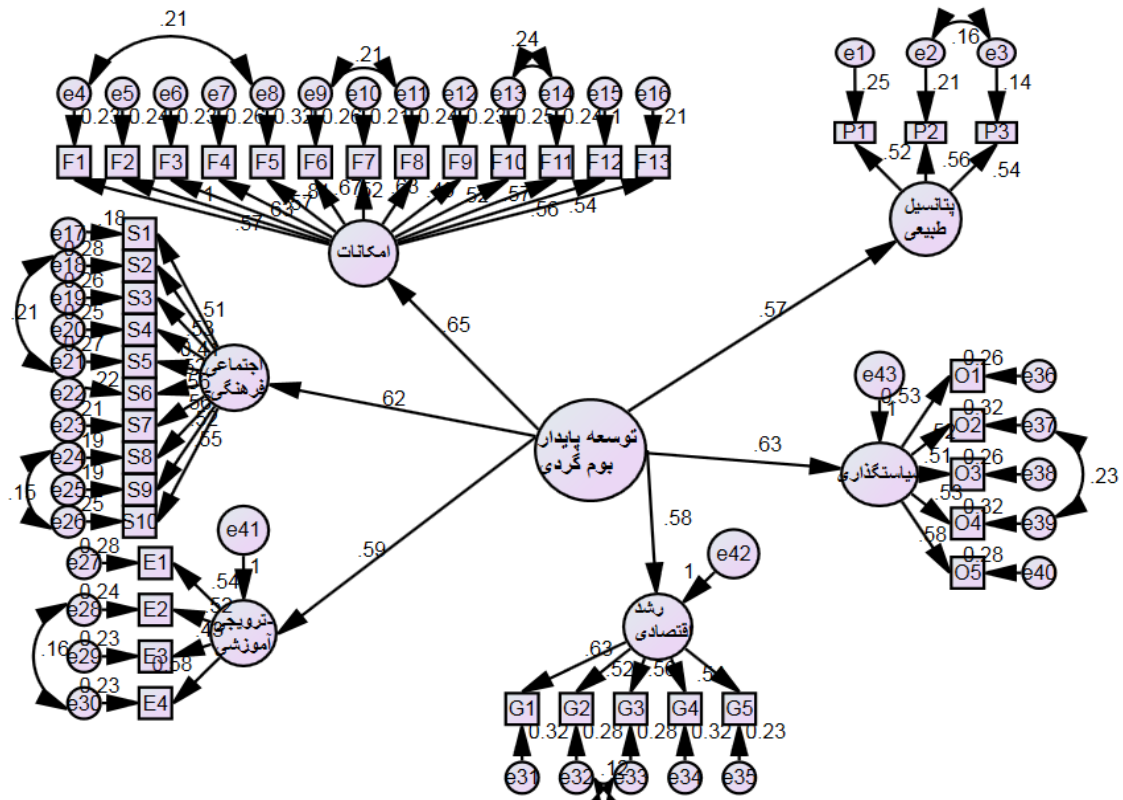
در ادامه برای بررسی و تعیین مدل نهایی از تحلیل عاملی تأییدی مرتبه دوم استفاده شد. پیش از انجام و بررسی مدل نهایی لازم بود که دو شرط اساسی در نظر گرفته شود. اولین شرط این است که جامعه هدف بزرگ‌تر از ۱۰۰ نفر باشد که در این مطالعه ۱۳۰ نفر است. شرط دوم این است که داده‌ها از وضعیت نرمال برخوردار باشند. برای بررسی وضعیت داده‌ها از آزمون کولموگوروفاسمیرنوف استفاده شد. جدول ۲ نتایج را برای میانگین و انحراف معیار و همچنین وضعیت نرمالیت‌ی داده‌ها نشان می‌دهد.

جدول ۲. آمار توصیفی و بررسی وضعیت نرمالیت‌ی داده‌ها

متغیرها	میانگین $\pm$ انحراف معیار	آماره نرمالیت‌ی	ارزش معنی - داری	وضعیت نرمالیت‌ی
بهره‌گیری از پتانسیل‌های طبیعی منطقه	۳/۹۱ $\pm$ ۱/۱۰	۰/۰۸۱	۰/۲۴۹	نرمال
بهره‌گیری از امکانات	۳/۹۲ $\pm$ ۱/۲۳	۰/۰۸۴	۰/۰۸۲	نرمال
عوامل اجتماعی-فرهنگی	۳/۹۹ $\pm$ ۱/۲۴	۰/۹۴	۰/۰۶۶	نرمال
عوامل آموزشی و ترویجی	۳/۴۵ $\pm$ ۱/۱۰	۰/۰۸۲	۰/۰۵۵	نرمال
سیاست‌گذاری‌ها	۳/۹۶ $\pm$ ۱/۰۵	۰/۰۸۴	۰/۰۷۹	نرمال
رشد اقتصادی و درآمدی	۴/۱۸ $\pm$ ۱/۱۲	۰/۰۷۶	۰/۰۵۱	نرمال

*میانگین‌ها در مقیاس ۵ امتیازی گزارش شده‌اند (منبع: یافته‌های پژوهش)

همان‌گونه که نتایج در جدول ۲ نشان می‌دهد، میانگین متغیرها حدود ۳/۴۵ تا ۴/۱۸ بود که نشان می‌دهد وضعیت متغیرها از متوسط تا خوب متغیر است. نتایج برای آزمون نرمالیت‌ی نشان داد که ارزش معنی‌داری برای تمامی متغیرها بزرگ‌تر از ۰/۰۵ است که تأکیدکننده‌ی نرمالیت‌ی برای متغیرهای موردنظر است. بنابراین شروط لازم برای انجام تحلیل عاملی تأییدی برقرار است. برای انجام تحلیل عاملی تأییدی از نرم‌افزار AMOS استفاده شد و نتایج در شکل ۲ گزارش شده است.

شکل ۲. مدل نهایی برای توسعه پایدار بوم‌گردی عشایری در استان کرمانشاه در حالت استاندارد (منبع: یافته‌های پژوهش)

بر مبنای یافته‌های جدول ۳، مقدار کای اسکور به‌دست‌آمده در این مدل برابر با ۱۹۱/۶۸ بود و با توجه به درجه آزادی ۱۰۶ برای مدل، میزان کای اسکور به درجه آزادی برابر با ۱/۷۵ است که کمتر از ۲ است و بنابراین نشان می‌دهد که مدل از برازش خوبی برخوردار است. دیگر شاخص‌ها و مقادیر قابل قبول برای برازش مدل در جدول نشان داده شده است. همان‌گونه که نتایج نشان می‌دهد، مدل از برازش مناسبی برخوردار است و شاخص‌های برازش مناسب هستند.

جدول ۳. شاخص‌های برازندگی تحلیل عامل برای مدل نهایی توسعه پایدار بوم‌گردی در استان کرمانشاه

نام شاخص	مقدار	دامنه قابل قبول
کای اسکور نسبی (CMIN/DF)	۱/۷۳	حداکثر ۲
شاخص نیکویی برازش (GFI)	۰/۹۶	بزرگ‌تر از ۰/۹۵
شاخص نیکویی برازش تعدیل‌شده (AGFI)	۰/۸۲	بزرگ‌تر از ۰/۸۰
شاخص نیکویی برازش هنجار شده (NFI)	۰/۹۷	بزرگ‌تر از ۰/۹۵
شاخص برازش تطبیقی (CFI)	۰/۹۲	بزرگ‌تر از ۰/۹۰
ریشه میانگین مربعات خطای برآورد شده (RMSEA)	۰/۰۲۴	کمتر از ۰/۰۵

(منبع: یافته‌های پژوهش)

در جدول ۴ نتایج برای تحلیل عاملی تأییدی گزارش شده است. بر اساس نتایج به‌دست‌آمده، بهره‌گیری از امکانات، سیاست‌گذاری‌ها، عوامل اجتماعی-فرهنگی و رشد اقتصادی و درآمدی، بهره‌گیری از پتانسیل‌های طبیعی منطقه، و عوامل آموزشی و ترویجی به‌ترتیب با بار عاملی ۰/۶۵، ۰/۶۳، ۰/۵۸، ۰/۵۷، ۰/۵۹ و ۰/۶۲ بیشترین اهمیت را به ترتیب در تبیین مدل توسعه پایدار بوم‌گردی عشایری داشتند. این نتایج نشان می‌دهد که تمامی ۶ متغیر استخراجی در بخش کیفی در مدل نهایی توسعه پایدار بوم‌گردی عشایری مؤثر بودند. بر اساس یافته‌ها، تمامی متغیرها سهمی بزرگ‌تر از ۰/۵۰ درصد در تبیین واریانس مدل نهایی را داشتند.

جدول ۴: نتایج تحلیل عامل تأییدی برای مدل توسعه پایدار بوم‌گردی عشایری در استان کرمانشاه

متغیرها	ضریب مسیر	خطا	C.R.	معنی‌داری
بهره‌گیری از امکانات	۰/۶۵	۰/۱۲	۶/۷۳	۰/۰۰۱
سیاست‌گذاری‌ها	۰/۶۳	۰/۱۴	۶/۴۵	۰/۰۰۱
عوامل اجتماعی-فرهنگی	۰/۶۲	۰/۱۵	۶/۶۱	۰/۰۰۱
رشد اقتصادی و درآمدی	۰/۵۸	۰/۱۲	۵/۹۴	۰/۰۰۱
بهره‌گیری از پتانسیل‌های طبیعی منطقه	۰/۵۷	۰/۱۴	۵/۹۰	۰/۰۰۱
عوامل آموزشی و ترویجی	۰/۵۹	۰/۱۵	۶/۱۵	۰/۰۰۱

(منبع: یافته‌های پژوهش)

بی‌شک توسعه بوم‌گردی‌ها نیازمند برنامه‌ریزی و شناخت کامل از امکانات است. بنابراین مقوله‌ای با نام «بهره‌گیری از امکانات» رخ می‌نماید که مهم‌ترین عامل در مدل این پژوهش باشد. در توضیح این مولفه باید گفت اگر زیرساخت‌هایی از قبیل حمل و نقل و مدیریت زباله‌ها به همراه نصب تابلو و توزیع بروشور برای راهنمایی هر چه بیشتر بوم‌گردان فراهم باشد و این امکان وجود داشته باشد که همگان به راحتی بتوانند به این مکان‌ها سر بزنند، بوم‌گردی در این مناطق رشد نماید. در کنار جذب بوم‌گردان و ضمن احترام به فرهنگ و محیط‌زیست یک منطقه، باید امکانات بهداشتی و رفاهی و حفظ امنیت بوم‌گردان نیز فراهم باشد که مردم بتوانند از این مناطق استفاده نمایند و روزهایی را بدون دغدغه امکاناتی در این مناطق سپری نمایند. توسعه دادن فعالیت‌های اطلاع‌رسانی در صدا و سیما و ... در راستای معرفی جذابیت‌ها زندگی عشایری و تهیه سفارشات و کالاهای مصرفی توسط عشایران این مناطق با خلاقیت و تنوع بیشتر در تولید و فرآوری محصولات در کنار ارتقای فعالیت‌های سازمان‌های مسئول در میز گردشگری جامعه‌بنیاد، تقویت نظارت‌های محیط‌زیستی، تدوین و اجرای برنامه‌های بازاریابی، بهره‌گیری از قدرت رسانه‌ها و شبکه‌های اجتماعی، ارتقای رفتارهای زیست‌محیطی بین بوم‌گردان محلی و غیرمحلی و آشنایی بوم‌گردانان و علل‌الخصوص جوانان تحصیل کرده عشایر برای مشاهده همه پتانسیل‌های مناطق عشایری استان و جهت‌دهی آن‌ها به سمت تاسیس واحدهای بوم‌گردی می‌تواند باعث توسعه پایدار بوم‌گردی‌های عشایری در استان کرمانشاه باشد. از طرف دیگر اگر از سیاه‌چادرها بعنوان اقامت-گاه‌های طبیعی به همراه تزیینات و ملزومات خاص عشایران و با کمترین تداخل در محیط‌طبیعی استفاده شود، می‌توان فرایند توسعه پایدار بوم‌گردی‌های عشایری را تسهیل کرد.

نقش «سیاست‌گذاری‌ها» نیز در توسعه پایدار بوم‌گردی‌های عشایری بسیار ضروری است. دولت و قانون‌گذاران ضمن احترام به این مسأله، باید سیاست‌ها و معیارهایی برای بوم‌گردی عشایری در این منطقه همراستا با حفظ محیط‌زیست در نظر بگیرند. حمایت از عشایر از طریق دادن وام برای ایجاد اقامت‌گاه‌ها و برنامه‌ریزی‌های راهبردی و عملیاتی نیز از جمله عوامل اثرگذار هستند که باید در زمینه حفظ توسعه پایدار همراستا با بهبود بوم‌گردی در نظر گرفته شود. در همین راستا، ایجاد مرکز برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری توسعه پایدار گردشگری عشایری در استان و ایجاد مدیریت گردشگری در بخش بوم‌گردی به‌منظور بهبود گردشگری و توسعه پایدار در مناطق عشایری نیز می‌تواند بسیار کارا باشد.

نقش «عوامل اجتماعی-فرهنگی» در توسعه پایدار انواع گردشگری و از جمله بوم‌گردی عشایری که از دیگر مقوله‌های شناسایی شده در این پژوهش می‌باشد؛ همانند و همسان سایر عوامل باید مورد توجه جدی قرار گرفته شود. در تبیین این مقوله باید گفت برای توسعه پایدار بوم‌گردی باید رفتارهای زیست‌محیطی بین بوم‌گردان محلی و غیر محلی ارتقا یابد، تنوع فرهنگی و تعداد افرادی که به این مناطق مراجعه می‌کنند بسیار مهم است و می‌تواند تأثیر زیادی در نابودی و یا بهبودی مناطق داشته باشد. این تعداد و تنوع نباید به حدی باشد که باعث تأثیرپذیری جامعه عشایری در بعد فرهنگی و محیطی شود. بهبود سیستم ایلیاتی نیز جهت حفظ فرهنگ عشایری باید در اولویت قرار گیرد. مشکلات و تعارضات با جامعه محلی باید به طرق مختلف از جمله جذب آن‌ها یا تاسیس واحدهای خانوادگی حل شود. دانش بومی و سنتی عشایری که اساسا سازگار با محیط‌زیست نیز می‌باشد باید ثبت و حفظ شود. از طرف دیگر برپایی و احیای جشنواره‌های خاص عشایران در بخش غذا، موسیقی و دام و ...، بهره‌گیری از سبک زندگی کوچ‌نشینی و نیمه‌کوچ‌نشینی و سازگار با محیط‌زیست مناطق عشایری، بهره‌گیری از بازی‌ها و غذاهای سنتی در راستای معرفی کردن مناطق عشایری و بهره‌گیری از عناصر فرهنگی زندگی عشایری مثل مراسمات تاریخی، مراسمات شادی و ...، نه تنها به حفظ این سنت‌ها کمک می‌کنند، بلکه باعث می‌شوند که این سنت‌ها و فرهنگ‌ها برای همیشه باقی بمانند و باعث توسعه این دسته از بوم‌گردی‌ها شود.

«رشد اقتصادی و درآمدی» نیز می‌تواند در راستای توسعه پایدار به بهبود بوم‌گردی کمک نماید. با توجه به محدودیت سرمایه‌ای عشایران اگر افراد سرمایه‌گذار به این حوزه جذب شوند و طبق استانداردها فعالیت کنند، به حفظ بوم‌گردی منطقه کمک می‌کنند و عشایر از افزایش درآمد و تنوع معیشتی که برای همه آن‌ها از جمله زنان و جوانان از طریق توسعه بوم‌گردی‌ها (چه خود موسس باشند، چه از طریق جذب در بوم‌گردی دیگران) بدست می‌آورند به شغل خود، سنت‌ها، فرهنگ و سبک زندگی خاص خود ادامه می‌دهند. از طرف دیگر بخشی از آسیب به محیط‌زیست از طریق چرای بیش از حد دام‌ها و آسیب به فون‌ها است که اگر عشایر، درآمد کافی و تنوع معیشتی داشته باشند، این گونه‌ها برای همیشه باقی می‌مانند و آن‌ها نهاده‌ها را از طرف دیگری تأمین می‌کنند.

در رابطه با مقوله «بهره‌گیری از پتانسیل‌های طبیعی منطقه» باید اشاره کرد که اگر عشایر و بوم‌گردان توجه زیادی به گونه‌های حیوانی و گیاهی داشته باشند و بدنبال انقراض گونه‌های کمیاب حیوانی و از بین رفتن برخی فون‌های گیاهی دارویی کمیاب باشند، نه تنها به حفظ توسعه‌ی این گونه‌ها کمک می‌کنند؛ می‌توانند در آینده نیز بوم‌گردان زیادی را برای دیدن این موارد جذب نمایند.

مقوله «عوامل آموزشی و ترویجی» می‌تواند نقش مثبتی در توسعه پایدار بوم‌گردی‌های عشایری داشته باشد. در این مورد باید اذعان داشت که تربیت افراد متخصص از جامعه عشایری و تلاش برای افزایش آگاهی و بینش عشایران استان در راستای تعلق داشتن منطقه به آن‌ها و تلاش برای حفظ آن و همچنین آموزش دادن بوم‌گردان و عشایران منطقه برای حفظ و بهبود محیط‌زیست مناطق از جمله عواملی است که می‌تواند اثرات مثبتی را داشته باشد. از نگاهی دیگر با برگزاری انواع کنفرانس‌های مرتبط و توسعه بینش و نگرش مثبت در زمینه بوم‌گردی‌های عشایری در بین دانشگاهیان و دانشجویان می‌تواند در توسعه پایدار بوم‌گردی موثر باشد.

نتیجه‌گیری

این پژوهش با هدف ارایه مدلی برای توسعه پایدار بوم‌گردی عشایری در استان کرمانشاه انجام شد. نتایج این مطالعه ضمن شناسایی محورهایی شامل بهره‌گیری از امکانات، سیاست‌گذاری‌ها، رشد اقتصادی و درآمدی، بهره‌گیری از پتانسیل‌های طبیعی منطقه، عوامل آموزشی و ترویجی و عوامل اجتماعی-فرهنگی به عنوان ابعاد تأثیرگذار، نشان داد که تمامی این عوامل و زیرمؤلفه‌های آن‌ها بر روی مدل نهایی تأثیرگذار هستند. یافته‌های این پژوهش در بعد بهره‌گیری از امکانات، با پژوهش‌های نوروززاده و وظیفه‌دمیرچی (۱۴۰۱)، عباسی و نظری‌زاده (۱۴۰۱) و در بعد سیاست‌گذاری‌ها بعنوان عوامل تأثیرگذار بر مدل، با پژوهش عباسی و نظری‌زاده (۱۴۰۱) و Wigh (2010)، در بعد رشد اقتصادی و درآمدی با پژوهش انصاری و همکاران (۱۳۹۸)، در بعد بهره‌گیری از پتانسیل‌های طبیعی با پژوهش مرادی و همکاران (۱۴۰۱)، نوروززاده و وظیفه‌دمیرچی (۱۴۰۱) و Wigh (2010)، در عوامل آموزشی و ترویجی با پژوهش مرادی و همکاران (۱۴۰۱)، نوروززاده و همکاران (۱۴۰۱) و Wigh (2010) و در عوامل اجتماعی و فرهنگی با پژوهش‌های لهنویان و همکاران (۱۴۰۲)، سعیدی (۱۴۰۲) و Setini (2020) همخوانی دارد. متأسفانه در زمینه‌ی توسعه پایدار بوم‌گردی عشایری تاکنون پژوهش مستقلی انجام نشده است و این مطالعه برای اولین بار به بررسی این موضوع می‌پردازد. بوم‌گردی عشایری به عنوان یکی از مهم‌ترین ابعاد گردشگری پایدار به معنای بازدید و سفر به مناطق عشایری با همه تأثیرات مثبت اقتصادی، اجتماعی و زیست‌محیطی است. توسعه بوم‌گردی‌های عشایری فرایندی چند وجهی و نیازمند مشارکت کارآفرینان این حوزه، مردم محلی و مسئولان ذیربط می‌باشد. از طرف دیگر بوم‌گردی‌های عشایری باید ریشه‌ی پایداری و توسعه پایدار را در عمق وجودی خود داشته باشند و کارآفرینان این حوزه، سیاست‌گذاران و مسئولان باید مجموع عوامل شناسایی شده در این پژوهش را در مرکزیت تصمیمات خود قرار دهند؛ چرا که غفلت از هر کدام بوم‌گردی‌های عشایری را از پایداری که به مثابه قلب بوم‌گردی‌هاست؛ دور می‌کند.

در نهایت با توجه به یافته‌های پژوهش پیشنهادت کاربردی زیر ارائه می‌گردد:

- ✓ در راستای بهره‌گیری از امکانات پیشنهاد می‌شود با انجام تبلیغات کافی برای شناساندن جذابیت‌های توریستی در مناطق عشایری به گردشگران خارجی زمینه جذب آنها فراهم شود و از نظرات و پیشنهادات متخصصان بازاریابی درباره نحوه تبلیغات و جذب بوم‌گردان به مناطق عشایری استان در سازمان‌های ذی‌ربط استفاده شود.
- ✓ ایجاد اتاق هماهنگی و مدیریت بوم‌گردی عشایری برای پیاده‌سازی مؤثر ابعاد مدل توسعه پایدار، پیشنهاد می‌شود که اتاق یا نهادی ایجاد شود که مسئول هماهنگی بین سازمان‌ها و نهادهای دولتی و خصوصی باشد. این نهاد می‌تواند وظیفه مدیریت و نظارت بر برنامه‌های بوم‌گردی عشایری را بر عهده گیرد و از اجرای هماهنگ سیاست‌ها و برنامه‌ها در سطح استان اطمینان حاصل کند.

✓ ایجاد و تقویت زیرساخت‌های آموزشی برای عشایر در راستای ابعاد آموزشی و ترویجی، انجام نیازسنجی آموزشی و برگزاری دوره‌های آموزشی برای عشایر و توسعه مهارت‌های مرتبط با بوم‌گردی (مانند مدیریت اقامتگاه‌ها، راهنمایی گردشگران و معرفی جاذبه‌ها) می‌تواند به ارتقاء دانش و توانمندی‌های جامعه عشایری کمک کند. این دوره‌ها می‌توانند به‌ویژه در زمینه حفظ محیط‌زیست، فرهنگ بومی و بازاریابی گردشگری متمرکز باشند.

✎ تلاش برای اجرای آیین‌نامه ساماندهی عشایر (طبق آیین‌نامه تمام دستگاه‌ها موظفند به تناسب جامعه عشایری هر استان ۴/۲ درصد اعتبارات دستگاه‌های استان را به عشایر اختصاص دهند)، در راستای ابعاد امکانات و سیاست‌گذاری مدل، با اجرای این آیین‌نامه بخش زیادی از مشکلات عشایر مرتفع خواهد شد بسیاری از اقدامات یکپارچه خواهد شد و زیرساخت‌ها و امکانات موردنیاز برای گردشگری و بوم‌گردی عشایری فراهم خواهد شد.

✓ پشتیبانی از سیاست‌گذاری‌های محلی و توسعه قوانین حمایتی برای اجرایی کردن مدل ضروری است که سیاست‌ها و قوانین حمایتی توسط دولت و نهادهای مرتبط به‌ویژه در زمینه حمایت مالی و تسهیلات ارزان‌قیمت برای فعالان بوم‌گردی عشایری طراحی و اجرایی شوند. این سیاست‌ها باید شامل تسهیل دسترسی به تسهیلات مالی، اراضی و منابع طبیعی برای سرمایه‌گذاران و عشایر باشد.

✓ ایجاد پل ارتباطی و شبکه‌سازی بین کارآفرینان برتر این حوزه و متقاضیان تاسیس بوم‌گردی در استان جهت کسب تجربه. این مطالعه، همانند دیگر مطالعات دارای نقاط قوت و محدودیت‌هایی است. نقطه قوت این مطالعه آن است که این مطالعه برای اولین بار به بررسی این موضوع می‌پردازد و می‌تواند سرآغازی برای مطالعات بعدی باشد. محدودیت مطالعه حاضر هم از این لحاظ است که تنها عشایر یک استان مورد بررسی قرار گرفته است که نمی‌تواند نماینده کاملی از فرهنگ، طبیعت و تفکرات عشایر تمام کشور باشد؛ بنابراین پیشنهاد می‌گردد عشایر دیگر استان‌ها در پژوهش‌های بعدی مورد مطالعه قرار گیرند. نوپا بودن بحث بوم‌گردی‌های عشایری در استان و محدودیت دسترسی به افراد خبره در این زمینه و عدم تمایل به پاسخگویی بعضی از افراد از محدودیت‌هایی است که پژوهشگران در فرایند انجام پژوهش با آن مواجه شدند.

منابع

- انصاری، وحید؛ حیدری، قدرت اله؛ مجاوریان، سیدمجتبی و رستگار، شفق. (۱۳۹۸). اثر توسعه گردشگری عشایری بر شاخص‌های معیشت پایدار مرتعداران (مطالعه موردی: مناطق عشایری لار، البرز مرکزی). مرتع، ۱۳(۲)، ۲۹۴-۳۰۵. <http://rangelandstrm.ir/article-1-751-fa.html>
- تبریزی، منصوره. (۱۳۹۳). تحلیل محتوای کیفی از منظر رویکردهای قیاسی و استقرایی. فصلنامه علوم اجتماعی، (۶۴)، ۱۰۵-۱۳۸. <https://doi.org/10.22054/qjss.2014.344>
- سایت سازمان امور عشایر ایران، <https://www.ashayer.ir/index.aspx?pageid=650>: بازبای شده در تاریخ ۱۴۰۳/۰۹/۱۲.
- سعیدی، سعیده. (۱۴۰۲). مطالعه مردم‌نگارانه نقش اقامتگاه بوم‌گردی در پویایی‌های خانواده. نامه انسان‌شناسی، ۲۰(۳۶)، ۲۷۷-۳۰۷. https://journal.asi.org.ir/article_700825_c94c1e6e1222c2cbf58c2dba07cf9aaf.pdf
- شجاعی‌فرد، علی و شکور، علی. (۱۳۹۹). تحلیل و بررسی تاثیر ایجاد اقامتگاه‌های بوم‌گردی ایران در توسعه نواحی روستایی در راستای توسعه پایدار منطقه‌ای. مهندسی جغرافیایی سرزمین، ۴(۲)، ۴۶۰-۴۷۹. https://www.jget.ir/article_126195.html
- شمس‌الدینی، علی؛ جمینی، داود؛ و آتش‌بهار، رامین. (۱۴۰۳). تحلیلی بر معیارهای مکان‌یابی اکوکمپ گردشگری عشایری در کشور. مطالعات برنامه‌ریزی قلمرو کوچ‌نشینان، ۴(۱)، ۱۷-۳۲. https://www.jsnap.ir/article_189719.html
- صفری‌علی‌اکبری، مسعود. (۱۴۰۰). بررسی وضعیت و نقش جامعه عشایری در توسعه پایدار مرزهای کشور (مورد مطالعه عشایر غرب ایران). فصلنامه علمی برنامه‌ریزی منطقه‌ای، ۱۱(۴۱)، ۶۷-۸۲. https://jzpm.marvdasht.iau.ir/article_3935
- صیدایی، سیداسکندر و صادقی، حجت‌الله. (۱۴۰۲). مکان‌یابی احداث اکوکمپ‌های گردشگری عشایری در منطقه چهارمحال و بختیاری. مطالعات برنامه‌ریزی قلمرو کوچ‌نشینان، ۳(۱)، ۱۳-۳۰. https://www.jsnap.ir/article_167726.html?
- عباسی، رسول و نظری‌زاده‌دهکردی، نرگس. (۱۴۰۱). واکاوی موانع و تنگناهای توسعه بوم‌گردی عشایری (مورد مطالعه: عشایر استان چهارمحال و بختیاری). روستا و توسعه، ۲۵(۱)، ۷۷-۹۸. [10.30490/rvt.2021.351473.1260](https://doi.org/10.30490/rvt.2021.351473.1260)

- لهونیان، وریا؛ سالم، محمددانا و منوچهری، سوران. (۱۴۰۲). تحلیلی بر شرایط توسعه و عملکرد اثربخش اقامتگاه‌های بوم‌گردی در نواحی روستایی پیرامون تالاب زریوار شهرستان مریوان مبتنی بر رویکرد سیستمی مدیریت گردشگری. *جغرافیا و برنامه‌ریزی محیطی*، ۳۴(۴)، ۴۳-۶۸. https://gep.ui.ac.ir/article_27423.html
- مرادی، حشمت؛ پورسعید، علیرضا، واحدی، مرجان، و آرایش، محمدباقر. (۱۴۰۱). چهارچوبی جهت توسعه بوم‌گردی روستاهای هدف گردشگری استان کرمانشاه. *مطالعات اجتماعی گردشگری*، ۱۰(۱۹)، ۱۱۵-۱۳۸.
- مفیدی‌چلان، مرتضی. (۱۳۹۹). اثرات بوم‌گردی بر توانمندسازی جوامع محلی روستایی و عشایری، دهمین همایش سراسری محیط‌زیست انرژی و منابع طبیعی پایدار، تهران. <https://civilica.com/doc/1040208>
- نوروززاده، احد و وظیفه‌دمیرچی، قادر. (۱۴۰۱). ارائه مدل بوم‌گردی با تأکید بر کارآفرینی و اشتغال پایدار روستایی با رویکرد آمیخته. *مطالعات کارآفرینی و توسعه پایدار کشاورزی*، ۹(۴)، ۱۰۹-۱۲۸. https://jead.gau.ac.ir/article_6142.html
- Ceballos-Lascurain, H. (1987). The future of ecotourism. *Mexico Journal*, 14, 23-35. <https://cir.nii.ac.jp/crid/1570854175499121408>
- Cobbinah, P. B., Amenuvor, D., Black, R., & Pephrah, C. (2017). Ecotourism in the Kakum Conservation Area, Ghana: Local politics, practice and outcome. *Journal of outdoor recreation and tourism*, 20, 34-44.
- Ghorbani, A., Raufirad, V., Rafiaani, P., & Azadi, H. (2015). Ecotourism sustainable development strategies using SWOT and QSPM model: A case study of Kaji Namakzar Wetland, South Khorasan Province, Iran. *Tourism Management Perspectives*, 16, 290-297. <https://doi.org/10.1016/j.tmp.2015.09.005>
- Hawkins, D. E., (2004). A protected areas ecotourism competitive cluster approach to catalyse biodiversity conservation and economic growth in Bulgaria, *Journal of Sustainable Tourism*, Vol 12, No 3, Pp 219-244. <https://doi.org/10.1080/09669580408667235>
- Jamaliah, M. M., & Powell, R. B. (2018). Ecotourism resilience to climate change in Dana Biosphere Reserve, Jordan. *Journal of Sustainable Tourism*, 26(4), 519-536.
- Khanra, S., Dhir, A., Kaur, P., & Mäntymäki, M. (2021). Bibliometric analysis and literature review of ecotourism: Toward sustainable development. *Tourism Management Perspectives*, 37, 100777. <https://doi.org/10.1016/j.tmp.2020.100777>
- Mehta, H. (2007). Towards an internationally recognized ecolodge certification. *Ecotourism series*, (5), 415-434. <https://B2n.ir/h33963>
- Mondino, E., & Beery, T. (2019). Ecotourism as a learning tool for sustainable development. The case of Monviso Transboundary Biosphere Reserve, Italy. *Journal of Ecotourism*, 18(2), 107-121. <https://doi.org/10.1080/14724049.2018.1462371>
- Setini, M., Wardana, I., Sukaatmadja, I., Ekawati, N., Yasa, N., & Astawa, I. (2021). Policy models for improving ecotourism performance to build quality tourism experience and sustainable tourism. *Management Science Letters*, 11(2), 595-608. <http://dx.doi.org/10.5267/j.msl.2020.9.007>
- The International Ecotourism Society, TIES. (2018). *What is Eco-tourism?*. Retrieved 2023.02.11 from <http://www.ecotourism.org/what-is-ecotourism>.
- Timothy, D., & Teye, V., (2009). *Tourism and the lodging sector*, ButterworthHeinemann/Elsevier, 1 st Ed., New York, United State of America, 270. <https://doi.org/10.4324/9780080942810>
- Wight, P. A. (2010). Supporting the principles of sustainable development in tourism and ecotourism: government's potential role. *Current Issues in Tourism*, 5(3-4), 222-244. <https://doi.org/10.1080/13683500208667920>
- Wondirad, A., Tolkach, D., & King, B. (2020). Stakeholder collaboration as a major factor for sustainable ecotourism development in developing countries. *Tourism Management*, 78, 104024. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2019.104024>
- Xu, L., Ao, C., Liu, B., & Cai, Z. (2023). Ecotourism and sustainable development: A scientometric review of global research trends. *Environment, Development and Sustainability*, 25(4), 2977-3003. <https://doi.org/10.1007/s10668-022-02190-0>